

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə dokturu, dosent
BDU
Zahid Xəlilov23
kamillik@mail.ru

FARS DİLİNDƏ [y], [r], [l] SONORLARININ DİSTRİBUTİV VƏ FONETİK XÜSUSİYYƏTİ

Xülasə

Bu məqalədə fars dilinin sonor samitləri [y], [r], [l] araşdırılmışdır. Tədqiqat işləri SankPeterburq Dövlət Universitetinin Pus dili kafedrasının L.V. Şerba adına Eksperimental Fonetika laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir. Diktorlar dörd iranlı tələbə olmuşdur. Təcrübə işlərində dövrün müasir aparatlarından istifadə olunmuşdur. 3600 söz, tərkiblərdən düzəldilmiş proqramlar diktorlar tərəfindən oxunduqdan sonra maqnit lentləri 102 tipli 8 şleyfli ossiloqraf, spektroqraf C3U, “Görünən nitq” nümunələri vasitəsilə tədqiq edilmişdir.

Sonor, yaxud sonant elə səslərdir ki, tələffüzləri zamanı küy ya heç iştirak etmir, və ya çox az miqdarda iştirak edir. Səslər akustik baxımdan sonora (səslilərə) və küylülərə bölünür. Sonor səslər rezonator tonu ilə müəyyənləşir. Sonorların ağız sonorları, burun sonorları, dilyanı kimi növləri mövcuddur. Tədqiqat göstərir ki, hər bir fonemdə olduğu kimi [y], [r], [l] sonorunun da distributiv xüsusiyyəti, variativliyi, bir sözlə akustik və fonoloji təhlili aparıldıqda maraqlı nəticələr əldə edilir. Fars dilində [y], [r], [l] fonemlərinin yuxarıdakı şərtlərdən asılı olaraq 5- 6 allafonu mövcuddur.

Açar sözlər : samit, sonant, fonem, heca, artikulyasiya, distribusiya, allafon

Giriş: Sonor, yaxud sonantlar elə səslərdir ki, tələffüzləri zamanı küy ya heç iştirak etmir, və ya çox az miqdarda iştirak edir. Səslər akustik baxımdan sonora (səslilərə) və küylülərə bölünür. Sonor səslər rezonator tonu ilə müəyyənləşir (3, s. 256).

Müqəddimə: Fars dilinin bir samit fonem kimi formalaşan hər bir səsi ayrı - ayrılıqda söz daxilində bir neçə cür tələffüzə malik ola bilər. Bunlar qonşuluq etdikləri səslərin fiziki-akustik xüsusiyyətlərinə, hecaların növünə, söz daxilində yerləşmə şəraitinə, vurğulu və vurğusuz heca tərkibində olmalarına görə bir fonemin müxtəlif variantları kimi təzahür edirlər, lakin bu səslərin hər biri nə qədər fərqli tələffüz variantlarına malik olsalar da idrakda, başa düşülmədə adətən eyni bir səsin müxtəlif allafonları olurlar.(7,s.271)

1. Fars dilinin sonantları:

Fars dilinin [m], [n], [l], [r], [y] sonor samitlər hansı rezonatorada əmələ gəlmələrinə görə ağız və burun sonorlarına bölünür. Danışiq səslərinin formalaşmasında 2 əsas rezonator- ağız və burun boşluğunun mühüm rolundan danışmaq lazımdır. Damaq pərdəsi, dilçək aşağı düşərək ağız boşluğunun yolunu kəsəndə bronxlardan gələn hava ağız boşluğuna deyil, burun boşluğuna gedir və buradan keçib, xaricə çıxır. Nəticədə fars dilinin [m] , [n] burun sonantları formalaşır ki, bunlardan da [m] qoşa dodaq burun sonoru; [n] isə dilönü, burun sonordur.

Əgər damaq pərdəsi yuxarı qalxıb burun boşluğunun yolunu kəsərsə, nəticədə səs axını ağız rezonatoruna gedər. Bu zaman fars dilinin ağız sonorları [l], [r] və küylü samitlərin hamısı əmələ gəlir. Bu məqalədə biz ağız sonorları [y], [r], [l] fonemlərinin fonetik, fonoloji, distributiv xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacağıq. Tədqiqatda məqalə müəllifinin müxtəlif illərdə Sankpeterburq Dövlət Universitetinin Rus dili kafedrasının akademik L.R. Şerba adına Eksperimental fonetika laboratoriyasında apardığı təcrübə işlərinin nəticələrindən istifadə olunmuşdur. (4,

s.52) Hər üç fonem fars dilinin ən çox rast gəlinən və daha çox işlək olan /CVCC/, başqa sözlə: /vəhy/, /deyn/, /beyt/, /³ eyd/, /³ əbr/, /kəsr/, / çərx/, /tefl/, /³ elm/, /solh/ və s. kimi təkhecalı sözləri daxilində araşdırılmışdır.

1.[y] fonemi - dilyanı, ağız sonoru:

/y/ səsinin distribusiyasından bəhs etsək, demək lazımdır ki, bu səs də başqa fonemlər kimi nitq axınında özündən əvvəl və sonra gələn səslərin təsiri, söz daxili mövqeyi, hecanın növü, fonetik şəraiti, prosodik əlamətlərə münasibəti baxımından bir neçə tələffüz məxrəcinə, başqa sözlə fonem variantına malikdir. Belə ki. “yek” sözündəki /y/-nın tələffüzü ilə “keyf”, “nəfy”, “quya”, “yəvaş”, “yad”, “yara”, “yasəc” sözlərindəki /y/ foneminin tələffüzü eyni deyildir. Diqqətlə nəzər yetirsək bu səslərin hər biri /y/ samitini müəyyən dərəcədə dəyişdirir. Qeyd edilməlidir ki, ümumiyyətlə götürdükdə bu səsin tələffüzü zamanı ciddi bir dəyişiklik, yaxud tələffüz məxrəcinin dəyişilməsi baş vermir. Çünki əgər bu dəyişiklik baş versə idi, o zaman bir fonemdən deyil, iki ayrı-ayrı fonemdən bəhs etmiş olardıq. Akustik (tousifi) fonetika baxımından /y/ səsinin sait səs kimi də qəbul etmək mümkündür. Ona görə ki, ossiloqraf lentlərində, “görünən nitq” nümunələrində bu səsi əmələ gətirən səs dalğalarının titrəyişləri çox vaxt periodik şəkildə təkrar olunur. Klassik və müasir mənbələrin bir çoxunda ərəb dilinin təsiri altında belə bir fikir formalaşmışdır ki, fars dilində söz başında sait səs işlənmir. Yəni söz başında hər bir saitdən əvvəl mütləq bir samit səs /həmzənin verdiyi səs/ tələffüz olunur. Odur ki, Y. Səməreh məhz bu baxımdan çıxış edərək belə bir qeyd edir: “... /y/ samiti öz periodik ayrılmasına görə sait səslərə çox bənzəyir. Lakin fars dilində söz başında sait səs gələ bilmədiyindən onu sait deyil, yarım sait və ya yarım samit adlandırırıq.” (9, s. 90) Fars dilində söz başında sait fonemin işlənilməsi, yaxud işlənmə bilməməsi ayrı və daha dəqiq bir tədqiqatın mövzudur.

/y/ sonoru müxtəlif sövti tərkiblərdə işlənə bilər:

söz başında : yad, yadeqar, yəd, yəx, yek, yoqor və s.

söz ortasında: əyar. əyyam. meydan eyd. eyvan və s.

söz sonunda: ay, mey, azmay, ney, buy, ruy və s.

Ətrafında, qonşuluğunda gələn səslərin təsiri nəticəsində /y/ samitinin aşağıdakı fonem variantlarını müşahidə etmək mümkündür:

1./y/ Bu samit səs 3 fonetik vəziyyətdə tam şəkildə əslinə uyğun olaraq, reduksiyaya uğramamış şəkildə tələffüz edilir: 1. heca və sözün əvvəlində- yek, yad; 2. sözün sonunda, sait səsdən sonra –/ ney/, / çay/ ; 3. iki sait səs arasında :/ jeyan/, / miyan/ (9, s. 94)

Aşağıdakı vəziyyətdə isə /y/ samitinin fonem variantları tələffüz edilir və eşidilir:

2. / ŷ/ sözün sonunda samit səsdən sonra :/ nəfŷ/, /məşŷ/

3. /ŷ/ söz ortasında /i/ saitindən sonra :/piŷaz/. /niŷaz/

4./y/ təşdidli, yəni /y/ samitindən sonra :/məziyyət/, /mə”şiiyyət/

1. /y/ samiti / CC/ birləşməsində:

Cədvəl- 1

/y/ sonoru foneminin / CC/ birləşməsində kipləşən, novlu və sonoru samitlərə münasibətini əks etdirən cədvəl.

CC birləşməsinin birinci tərəfi			CC birləşməsinin ikinci tərəfi		
kipləşən	novlu	sonor	kipləşən	novlu	sonor
sə'y	vəhy		qeyb	heys	deym
	məşy		beyt	feyz	deyn
	nəfy		'eyd	'eyş	meyl
			peyk	heyf	qeyz
			bey 'y		

Araşdırmanın nəticələri yuxarıdakı 1 sayılı cədvəldə verilmişdir. Beləliklə demək olar ki :

1. Fars dilində təsadüf olunan dil faktlarında /y/ samiti ən çox /CC/ birləşməsinin birinci tərəfində yer alır. 17 dil faktından 13-də birləşmənin birinci tərəfində; 4 nümunədə isə, birləşmənin ikinci tərəfində durur.

2. Fars dilinin özünə məxsus /p, ç, j, g/ samitləri /y/ ilə yanaşı gəlib, /CC/ birləşməsi yarada bilmirlər.

3. Fars dilində /yq/ kimi kipləşən, yəni, /yv,yx,yh/ novlu samitlərlə birləşmə yaratmasına da təsadüf edilməmişdir.

2. Titrək ağız sonoru /r/

/r/ samiti /CC/ birləşməsində fars dilinin ən fəal samitlərindən biridir. Bu xüsusiyyət onun artıkyasiyasının münasibliyi ilə əlaqədardır. /r/-nin tələffüzündə dilin ucu və yuxarı dişlərin arxa tərəfi iştirak etdiyindən onun formalaşması zamanı dodaqlar, dilin gövdəsi və ağız nisbətən sərbəst qalır. Elə buna görə də danışıq aparatı çox asan və sadə bir şəkildə /r/-nin tələffüzü ilə paralel başqa bir samitin tələffüzü üçün özünü hazırlaya bilir. Bundan başqa /r, l/ samitlərinin tələffüzü asan və rahat olduğu üçün hər iki samitə dilçilikdə “axıcı samit” (fars dilində - “rəvan” ; ingilis dilində - “liquid”) adı verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, /r/ sonor samit olduğu üçün onların həm də tonluluq və saitlik xüsusiyyətləri vardır. (ossilloqraf lentlərində saitlər kimi təzahür edirlər. (Ətraflı məlumat üçün bax: mənbə -5)

Cədvəl- 2

Titrək ağız sonoru /r/ CC birləşməsində:

/CC/ birləşməsinin birinci tərəfi			/CC/ birləşməsinin ikinci tərəfi		
kipləşən	novlu	sonor	kipləşən	novlu	sonor
‘əbr	sefr	‘omr	çərb	sərf	kerm
çətr	tovr		şərt	sərv	qərn
sədr	kəsr		sərd	fərs	
məkr	bəzr		çerk	tərz	
fəqr	qeşr		mərg	fərs	
še’r	fəxr		bərq	çərx	
	mehr		fər’	tərh	

1. Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi /r/ samiti kipləşən samitlərlə /CC/ birləşməsinin birinci tərəfində 6 nümunədə /b, t,d,k,q, ‘/ samitlərini izləyə bilmişdir.

2. /r/ samiti fars dilinin özünə məxsus /p, g/ kipləşən samitlərini /CC/ birləşməsi daxilində izləyə bilmir.

3. /CC/ birləşməsinin ikinci tərəfində isə /p/ istisna olmaqla kipləşən samitlərdən hər biri /r/ samitini izləyə bilmişdir.

4. /CC/ birləşməsi zamanı /r/ samiti novlu samitlərlərin /ž/ istisna olmaqla qalan 7 samitin hər birindən sonra gələ bilər. Cədvəldən göründüyü kimi /ž/ nə /r/-dan əvvəl, nə də sonra birləşmə yarada bilmir, belə ki, fars dilində /rž/, /žr/ kimi /CC/ birləşməsinə təsadüf edilməmişdir.

5. /r/ samiti burun sonoru /m/ -dən həm əvvəl, həm də sonra işləmə bildiyi halda, digər burun sonoru /n/-dən sonra tələffüz məxrəcləri çox yaxın olduğundan birləşmə yarada bilmir.

6. Qovuşuq (mürəkkəb) /j/ samitindən həm əvvəl, həm də sonra /CC/ birləşməsində işləmə bildiyi halda, /ç/ samitindən əvvəl yalnız iki dil faktında /CC/ tərkibi / qarç, parç/ yarada bilər.

7. Tələffüz məxrəcləri eyni olduğu üçün /l/ samiti ilə yanaşı gələrək, /rl, lr/ fonem birləşmələri yarada bilmir.

3. Ağız sonoru /l/ samiti

Bu samit də kimi tələffüzünün asanlıqına görə CC birləşməsi yaratmaqda özünün fəallığı ilə seçilir.

Cədvəl- 3

Ağız sonoru /l/ samiti /CC/ birləşməsində:

/CC/ birləşməsinin birinci tərəfi			/CC/ birləşməsinin ikinci tərəfi		
kipləşən s.	novlu s.	sonor s.	kipləşən s.	novlu s.	sonor .s
təbl	tefl	həml	jəlb	zolf	’elm
rətl	hovl		qəlt	dəlv	
’ədl	’əsl		xold	sols	
şekl	fəzl		molk	təlx	
nəql	dəxl		holq	solh	
fe’l	’əhl		xəl’		

1. Yuxarıdakı 3 sayılı cədvəldən göründüyü kimi /l/ samiti kipləşən samitlərlə /CC/ birləşməsinin birinci tərəfində 6 dil faktında /b, t,d,k,q, ’/ samitlərini izləyə bilmişdir. Birləşmə yaratmayan samitlər /p/ və /g/- dir.

2. /CC/ birləşməsinin ikinci tərəfində də /p/ və /g/ istisna olmaqla kipləşən samitlərdən hər biri /l/ samitini izləyə bilmişdir.

3. /CC/ birləşməsi zamanı /l/ samiti novlu samitlərlərdən /ž/ və /š/ istisna olmaqla qalan 6 samitin hər birindən sonra gələ bilər. Beləliklə, fars dilində /žl,lž/ və /šl,lš/ birləşmələri mövcud deyildir.

4. /l/ samiti /y/-dan sonra gələ bildiyi halda, tələffüz məxrəcləri yaxın olduğu üçün /CC/ birləşməsində ondan əvvəl gələ bilmir.

5. /m/ sonorusundan həm əvvəl, həm də sonra: /helm; həml/ dil faktlarında olduğu yanaşı işlənə bilər.

6. /l/ və /n/ samitlərinin formalaşma məxrəcləri eyni olduğu üçün /CC/ birləşməsi yarada bilmirlər. Yəni fars dilində /nl; ln/ samit birləşmələri mövcud deyil.

Nəticə: Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər bir fonemdə olduğu kimi [y], [r], [l] sonorlarının da distributiv xüsusiyyəti(7, 270), variativliyi, allafonları, bir sözlə akustik və fonoloji təhlili aparıldıqda maraqlı nəticələr əldə edilir. Fars dilində [y], [r], [l] fonemlərinin yuxarıdakı şərtlərdən asılı olaraq 5- 6 allafonu mövcuddur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- David Cristal, A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Fifth edition, USA, Oxford: 2003, səh. 508
- Dilçilik Ensiklopediyası, F.Veysəllinin redaktorluğu ilə, I cild, “Mütərcim”, Bakı: 2006, səh. 514
- Dilçilik Ensiklopediyası, F.Veysəllinin redaktorluğu ilə, II cild, “Mütərcim”, Bakı: 2008, səh. 526
- Məmmədova Ə. B., Fars dilində vurğu, AMEA, Nafta-press nəşriyyatı, Bakı: 2007 səh. 242
- Məmmədova Ə.B., Müasir fars dilinin /r/ sonoru haqqında bəzi mülahizələr, Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi Xəbərlər, səh. 30-37, Bakı: 2007
- Məmmədova Ə.B., Fars dilinin fonetik və qrafik quruluşunda /y/ fonemi, Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, 6(66), səh. 91-96 Bakı, 2008
- Məmmədova Ə.B., Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası, Az.MEA, akad. Z.M. Bunyadzadə adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi tədqiqatları, Şərq filologiyası məsələləri, IY buraxılış, səh. 252-275, Bakı: 2009
- Мамедова А.Б., Фонемный инвентарь современного персидского языка, «Перспективы науки», Научно-практический журнал, № 10, октябрь, стр. 125-129, Тамбов: 2013

9. Yədollah S., Avaşenasi-ye zəban-e farsî, virayəş-e dovvom, Mərkəz-e nəşr-e daneşqahî, Tehran: 1392, 195 s.

A.Мамедова

Дистрибутивного и фонетического характеристике сонантов

[y], [r], [l] в персидском языке

Резюме

В данной статье исследуются сонорный консонант персидского языка: [y], [r], [l].

Наши исследования были проведены в фонетической лаборатории имени Л.В. Щербы Кафедра русского языка Санкт-Петербургского Государственного Университета. Дикторами были четыре студента иранцы. В исследовании была использована современнейшая аппаратура. После чтения различных программ составленных из 3600 слов и словосочетаний, были анализированы в образцах аппарата восьми шлейфного осциллографа типа 102 и спектрографом СЗЧ и «Видимой речью». Сонорный или сонант - согласный звук, в образовании которого голос играет главную роль, а шум либо вообще отсутствует, либо участвует в минимальной степени; противопоставленный шумный. Существует различные виды сонорных звуков: сонорные боковые; сонорные боковые; сонорные дрожащие; сонорные носовые. Исследование показывает что, как и во всех фонемах также и сонорный фонемы [y], [r], [l] в зависимости фонетической позиции, дистрибутивности, вариативности, акустический и фонологический анализ этого сонанта получаем интересные выводы. В персидском языке сонорный фонемы [y], [r], [l] имеют 5 - 6 аллофонов.

Ключевые слова: согласный, сонант, слог, фонем, артикуляция, дистрибуция, аллофоны

A.Mammadova

The phonetic and distributives feature of the sonant [y], [r], [l]

In the Persian language

Summary

This article deals with sonant consonant's [y], [r], [l] in the Persian language. The investigations were carried out at the phonetics laboratory of the department of Russian language of Sank-Petersburg's State University of Experiment ales Phonetics named after L.V.Sherba with the participation and pronunciations of four Iranian students using the contemporary apparatus. After reading programmers consisting of 3600 words and structure at oscillograph apparatus with 102 types and 8 chutes, at spectrometry with SZC type "visual speech examples" they were dialyzed and investigated as well. Resonant term used by some phoneticians to refer to speech sounds produced at the glottis with a relatively wide articulatory channel, so that no subsequent audible friction is produced, e.g. vowels, laterals, nasals, frictionless continuants. The investigation shows that as in every phoneme the distributive feature of the sonant [y], [r], [l] and its variety with one world if we make their acoustic and phonological analyses we come across with interesting results.

Depending on the above mentioned conditions, the phoneme [y], [r], [l] has 5 - 6 allophones.

Key words: consonant, sonant, phoneme, syllable, articulation, distribution, allophones

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nigar Musayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.